

ОБРАЗ ЦИГАН У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ РИТУАЛЬНІЙ ПАРАДИГМІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВЕСІЛЬНОЇ ТА РОДИЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ)

С. Л. Маховська

Маховська С. Л. Образ циган у слов'янській ритуальній парадигмі (за матеріалами весільної та родильної обрядовості). Статтю присвячено висвітленню особливостей реалізації «циганського коду» в слов'янській народній культурі. Аналіз матеріалів з весільної та родильної обрядовості слов'янських народів дозволяє констатувати, що «циганський код» досить міцно укорінився на рівні стереотипних уявлень як у свідомості людей, так і в традиційній культурі слов'ян. Це, очевидно, можна пояснити винятковим способом життя цієї етнічної групи, яка завжди в усіх країнах зберігала звичай ендогамії і не асимілювалася з корінним населенням, а отже залишається й досі загадкою для нециганського оточення.

Ключові слова: цигани; роми; «циганський код»; весільна обрядовість; родильна обрядовість; слов'янська народна культура.

Маховская С. Л. Образ цыган в славянской ритуальной парадигме (по материалам свадебной и родильной обрядности). В статье осуществлен анализ особенностей реализации «цыганского кода» в славянской народной культуре. Анализ материалов по свадебной и родильной обрядности славянских народов позволяет констатировать, что «цыганский код» достаточно крепко укоренился на уровне стереотипных представлений как в сознании людей, так и в традиционной культуре славян. Это объясняется способом жизни данной этнической группы, которая во всех странах сохраняла обычаи эндогамии и не ассимилировалась с коренным населением, а следовательно остается до сих пор загадкой для нецыганского окружения.

Ключевые слова: цыгане; роми; «цыганский код»; свадебная обрядность; родильная обрядность; славянская народная культура.

Makhovska S. L. The Image of the Roma in the Slavic Ritual Paradigm (on materials of wedding and maternity rite). The article is devoted to coverage of specific implementation “Gypsy Code” in Slavic folk culture. Analysis of materials of puerperal and wedding ceremonies Slavic peoples allows us to conclude that the “Gypsy code” sufficiently entrenched at the level of stereotypes not only in people’s minds, but also in the traditional culture Slavs. Revealing regularities can obviously explain an exceptional way of life of this ethnic group, which is not assimilated in all countries with the indigenous population and therefore still remains a mystery to non-Roma environment.

Keywords: Gipsy; Roma; “Gipsy code”; wedding ritual; puerperal ritual; Slavic folk culture.

«Поле» для етнологів – найінформативніша джерельна база, яка дозволяє через призму власних відчуттів зрозуміти, проаналізувати, дослідити різні рівні народної культури, виявити трансформації, простежити етнокультурні взаємовпливи, паралелі тощо. Як показує досвід, одним із визначальних моментів на етапі поповнення т.зв. «скриньки польовика» є перший контакт з респондентом. Від нього досить часто залежить можливість здійснювати дослідження взагалі та якість отриманого матеріалу зокрема.

Зазначене вище аж ніяк не вказує на предмет дослідження цієї розвідки, адже методика польової роботи вже не раз привертала увагу науковців. У контексті сказаного важливе інше – перший візуальний контакт потенційних респондентів з етнологами-жінками в довгих спідницях. За умови наявності подібного вбрання, дослідниці досить часто відчували труднощі, адже їх ідентифікують з циганками і відмовляються давати інтерв'ю. Виникнення подібних реакцій, вочевидь, пов'язане зі сформованими у народній свідомості протягом століть стереотипними уявленнями про циганський народ, які водночас містять як позитивні (цигани – романтичні волоцюги, мандрівники, любителі коней, музиканти тощо), так і негативні (цигани – ворожбити, знахарі, крадії та ін.) конотації.

Етнічні стереотипи неодноразово студіювали психологи (В. Попов¹, Ю. Поссель², Т. Іванова³, Т. Стефаненко⁴), соціологи (С. Московічі⁵, З. Сікевич⁶), етнопсихологи (П. Гна-

тенко, В. Павленко⁷, А. Налчаджян⁸, Ю. Платонов⁹), лінгвісти (О. Белова¹⁰, О. Баранніков¹¹), історики (Ю. Присяжнюк¹², Н. Яковенко¹³) тощо. Не залишали поза увагою образ «іншого», концепт «свій» – «чужий» також й етнологи. Зокрема ромській проблематиці присвячені роботи Н. Зіневич¹⁴, В. Наулка¹⁵, О. Курочкіна¹⁶, О. Боряк¹⁷, Т. Тхоржевської¹⁸, Т. Сторожко¹⁹ та ін. Поряд із цим актуальною й малодослідженою видається проблема вивчення особливостей реалізації т.зв. «циганського коду» в слов'янській народній культурі, виявлення етнокультурних взаємовпливів і паралелей, що власне і складає предметну сферу пропонованого дослідження.

Актуальність окресленої проблематики важко заперечити, адже у сучасному житті та культурі циганських громад різних країн та частин світу відбуваються перетворення, які є неочікуваними, у першу чергу для них самих. За твердженням польських дослідників історії та тенденцій суспільного побуту ромів Л. Мруза та Р. Томіцкі, у демократичних державах «...цигани почали наново відкривати Європу, зовсім відмінну від тієї, яку знали і в якій жили до цього часу: таку, яка опікується етнічними меншостями, творить правничі засади для охорони маргінальних етносів і культур»²⁰. Цигани України не є винятком, адже, як відомо, Україна приєдналася до ініціативи європейської Ромської Декади 2005–2015. Зокрема, у 2008 р. у рамках Міжнародної циганознавчої науково-практичної конференції «Роми України: із минулого в майбутнє» відбулося обговорення проекту «Національного плану дій України», розробленого Конгресом ромів України, одним із пунктів якого стало положення про відродження етнічної, мовної та культурної самобутності ромів. Наступним кроком став Указ Президента України від 8 квітня 2013 р. за № 201/2013 «Про стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 р.», який одним із ключових завдань визначає збереження та розвиток культури ромів²¹, що, на наш погляд, є неможливим без пильної дослідницької уваги етнологів.

Поширеним серед активістів руху за права циганських громад є твердження про те, що етнонім «цигани» носить зневажливий характер, тому вони замінюють його поняттям «роми», хоча останнє і не визнається як самоназва усіма представниками цього народу²². Зазначимо, що неоднозначність у ставленні до використання етноназви простежується також, коли йдеться про представників іншого етнічного гетеростереотипу – євреїв. Зокрема, відомий український мовознавець В. Горбачук зазначає, що деякі дослідники безпідставно вважають слово «жид» зневажливим, адже в усіх слов'янських мовах, крім російської, воно було звичним найменуванням народу й не мало образливого відтінку. Дослідник наводить приклад із власного досвіду: «Я родом із Берестейщини (Білорусь). Пригадую, мій батько, будуючись, запросив із містечка Береза двох майстрів-євреїв «робити столярку». Вони півтора місяця жили в нас, відлучаючись лише по суботах. В наших спільних розмовах уживалось тільки слово «жид». Досі пам'ятаю почуте з їх уст прислів'я (на місцевій говірці, якою користувались і євреї): «Лях робить людьми, а жид грудьми» (поляк використовує чужі руки, а єврей вкладає в роботу свою силу і здоров'я). І лише після нашого визволення братами зі сходу в 1939 р. ошчасливлені мої земляки, щораз більше переймаючись страхом, якого раніше не знали, пошепки стали передавати один одному: тепер за слово «жид» садять у тюрму, а то й розстрілюють. Тоді й з'явилось злісне: «Не кажи «жид», щоб довго жив, кажи «єврей»...»²³. Отже, в українській мові це слово набуло негативного значення під впливом російської і в певних політичних умовах. З поняттям «цигани» відбувається дещо інше: бажання спростувати сформовані негативні стереотипи про «нетериторіальну націю» відбивається навіть на термінологічному рівні, а отже вживання поняття «роми» стає домінуючим. У науковій літературі функціонують обидва терміни, які досить часто використовують як синоніми, і пропоноване дослідження не є винятком.

«Циганський код» доволі неоднозначно реалізується в циклі сімейної обрядовості українців. Так, загальновідомими в українському родильному обряді є сюжети про здатність повитухи бачити долю дитини, які, за результатами польових пошуків сучасного українського етnologa О. Боряк, поширені на Поліссі (Рівненщина, Житомирщина, північна Київщина, Чернігівщина), Наддніпрянщині, Поділлі, Слобожанщині (Донеччина, Луганщина, Харківщина), а також Півдні України (Миколаївщина, Кіровоградщина). Подекуди власне на цьому етапі з'являється образ циганки, яка виступала в якості одного з посередників між потойбічним і земним світом, між віртуальними знаками-символами, які містили інформацію про долю дитини, і повитухою, для якої вони на мить ставали

відкритими одразу після появи на світ немовляти. Примітно, що в залежності від локусів поширення сюжетів поряд з циганкою в одному агентивному ряді стоять «дід» («сивий дідусь»), «дідок», «старик»), «солдат», «Господь» – «у будь-якому разі це був маргінал, чужа, подорожня людина, не позбавлена чудесних рис, адже вона співвідносилася із самим Господом Богом»²⁴. «Маргінальність», «чужість» і «чудесні риси» (очевидно, йдеться про здатність циганок до ворожіння) власне й складають той неповний перелік стереотипних характеристик ромів, які досить часто позиціонуються зі знаком «мінус». Проте, у контексті посередництва між повитухою і потойбічним світом, виступаючи в якості своєрідного люстерка, циганка наділяється божественними рисами, чим фактично нівелюється запрограмований у народній уяві негатив.

Матеріали з родильної обрядовості самих циган також містять мотив «чужості». Так, за свідченням сучасної дослідниці циганської культури Н. Зіневич, серед ромів побувало стійке уявлення про нечистоту баби-повитухи, і речей, безпосередньо пов'язаних із пологами, і тих, до яких торкалися під час пологів. Баба залишалася в уявленнях циган нечистою завжди, і контакти з нею надалі обмежувалися до мінімуму²⁵. Припускаємо, що саме тому досить часто на допомогу жінкам-циганкам запрошували повитух-нециганок, не дивлячись на замкненість циганської громади. У даному випадку, очевидно, поняття «чужий» і «нечистий» набували знаку тотожності.

Багатодітність ромів (як відомо, циганка народжувала дітей, поки мала фізичні можливості – до 14–16 дітей за життя), не могла не позначитися на уявленнях народів, які жили поряд. Так, у західній Сербії чоловік, який хотів, щоб у нього велися і плодилися коні, намагався переспати з циганкою²⁶. Таким чином продукуюча символіка коїтусу, вочевидь, знаходила вираження в ритуально-магічних діях, що сприяли розмноженню худоби.

Досить часто маленьких дітей, які не слухалися, лякали циганами: «І циганами лякали, і вовками, і «там десь бандіти ходять»²⁷; «Цигани в мішок заберуть»²⁸; «Циганами лякали. Якщо плаче: «Циц, а то отдам циганам». І як іде далеко від дому. Цигани крали, ворожили, або гіпнотизували – напустити мари – і забере все з хати»²⁹. Використання образу цигана для залякування дітей констатовано по всій території України, що підтверджують експедиційні записи відомої української дослідниці родильної обрядовості Н. Гаврилук.

У весільній обрядовості образ «циган» також займає одне з центральних місць: «*цыганы, ражання* – удзельнікі заключнага етапа вяселля, якія пераапрааналіся ў ціганоў і гулялі па хатах»³⁰. Так, у східних слов'ян загалом і в українців зокрема ряджені циганами ходять по селу, стукають у пічні заслінки, ворожать перехожим, б'ють порожні горщики, крадуть курей, гусей, випрошують їжу та гроші для спільного частування. На Житомирському Поліссі в кінці весілля ряджені циганами з жартами і піснями носять по селу «прапор» – брудні розірвані червоні ганчірки на палиці³¹. На Слобожанщині на другий день весілля, за свідченням інформантів: «На утро приходять же похмелятися і дивитися ж на молодого і на молоду, то тоді стоять на воротах люди. Стоїть кузнець, наряжають, і молоток, і кують, і за це дають гроші. ...називається «цигани кують». Одіваються і цигани, і циганки єсть, і врачі, і молоді – все, що хочеш, хто що придумає»³². Вочевидь, у весільній традиції українців знайшла відображення ковальська майстерність ромів, що віддавна мала широкий попит і визнання. Водночас, можна припустити, що поява на весіллі циган, які «кують», була пов'язана із тим, що у багатьох народів коваль виступав у ролі покровителя шлюбів та символу родючості.

Популярність використання лексем «циган» і «циганка» на позначення весільних ряджених О. Курочкін пояснював неповторним і колоритним способом життя даної етнічної групи, яка завжди в усіх країнах зберігала звичай ендогамії, не асимілювалася з корінним населенням і з якою асоціювалися такі стереотипи поведінки, як схильність до мандрювання, крадіжок, жебрацтва, чаклунства, ворожбитства, різних артистичних професій тощо, і тому добре підходила для узагальненої характеристики карнавального персонажа³³.

Примітно, що уявлення українців про сакрально-ритуальний зміст окремих обрядових дій та участь у них циган характеризуються певною неоднозначністю. Відомо, що в західноукраїнській весільній традиції існує низка вимог до весільних гостей та чинів, зокрема до тих жінок, які виготовляють вінок для молодої. Вони повинні бути щасливими у шлюбі, сідати за роботу з гарним настроєм, щоб не запрограмувати весільний атрибут на негатив, який може позначитися на майбутньому молодого подружжя. Під впливом стереотипів про чаклунську вдачу ромських жінок навряд чи можна припустити, що для виконання

такої відповідальної місії могли б запросити циганку. Проте на сході України, зокрема на Луганщині, було зафіксовано свідчення, що саме циганка робила весільний вінок молодій: «Я, наприклад, ходила з дружками, підперезана рушником, а хвата була з марлі. І ото позбирали. Вінок, правда, ... бабка одна була, циганка, робила гожі вінки, воскові такі. Она робила. Я знаю, що я однесла за те насіння соняшникового, за то, відро»³⁴.

Цигани фігурують також і в словацькій весільній традиції. Так у словаків Спиша (історична область у північно-східній Словаччині) нареченій під час зміни зачіски та головного убору кладуть на коліна хліб, щоб вона в майбутньому не знала в ньому потреби, після чого хлібину віддають жебракові або циганам як свідчення щедрості молодої³⁵.

Що стосується загальнослов'янської весільної традиції, то тут «цигани» фігурують у якості дійових осіб значно частіше. Так, у поляків на етапі перекривання дороги весільній процесії локально побутував звичай ставити на її шляху дерев'яні ворота (*brama*), прикрашені хвоею. Викуп за проїзд просили ряджені циганка з дитиною – *bramnicy*³⁶. У білорусів роми фігурували в обрядових діях, пов'язаних з дефлорацією молодої. Зокрема на Гомельщині, отримавши підтвердження про збереження дівчиною цнотливості до шлюбу, ряджені циганами ходили по селу, крали для молодих півня і курку і заливали їм у дзьоб горілку³⁷. Використання півня й курки на весіллі дослідники пояснюють їх еротичною символікою: півень – хтивий птах, а курка – уособлення материнського начала. У народі вірили, що ці птахи, як атрибут весільного обряду, покликані забезпечити молодим плодovitість, сприяти активному продовженню роду³⁸.

Як відомо, у слов'янській традиції, з метою позитивного впливу на майбутнє подружнє життя, перед першою шлюбною ніччю молодим у ліжку підкладали різні предмети. У словаків південного Тренчина (місто в західній Словаччині) побутував звичай на всіх кутах ліжка класти хліб, який повинен був там лежати впродовж тижня, після чого його віддавали циганам³⁹. Припускаємо, що цей звичай також був пов'язаний із дітородною функцією ромських жінок, які, з'ївши хліб зі шлюбного ліжка, магічним чином могли вплинути на продовження роду молодої пари.

Мотиви шлюбу та вінчання знайшли своє вираження в метеорологічних і календарних уявленнях слов'янських народів, де також реалізується «циганський код». Так, грибний дощ південні слов'яни пов'язують з одруженням (або коїтусом) тварин (ведмедя, вовка, лисиці), чорта і циган. Зокрема у чорногорців та герцеговинців, коли йде грибний дощ, кажуть «цигани се жење»⁴⁰.

Отже, аналіз матеріалів з весільної та родильної обрядовості слов'янських народів дозволяє констатувати, що «циганський код» досить міцно укорінився на рівні стереотипних уявлень не лише у свідомості людей, що позначається на сприйнятті ромів у контексті опозиції «свій» – «чужий», але й у традиційній культурі слов'ян. Виявлену закономірність, очевидно, можна пояснити винятковим способом життя цієї етнічної групи, яка завжди в усіх країнах зберігала звичай ендогамії і не асимілювалася з корінним населенням, а отже залишається і досі загадкою для нециганського оточення. Відтак, феномен існування «циганського коду» в слов'янській народній культурі та особливості його реалізації потребують подальшого студіювання на різних рівнях обрядовості.

¹ Попов В. Циганите в България и тяхното етническо самосъзнание // Аспекти на етнокультурната ситуация в България. Ч. 2. София, 1994. С. 118–128.

² Поссель Ю. «Этническое бессознательное» // Социальное бессознательное. СПб.: Питер, 2005. С. 209–225.

³ Иванова Т. В. Изучение этнических стереотипов с помощью проективных рисунков // Вопросы психологии. 1998. № 2. С. 71–82.

⁴ Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. М.: Аспект-Прес, 2003. 368 с.

⁵ Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд // Психологический журнал. 1995. № 1 (Т. 16). С. 3–18.

⁶ Сикевич З. В. Русские: «образ» народа. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1996. 226 с.

⁷ Гнатенко П. И., Павленко В. И. Этническая установка и этнические стереотипы. Днепропетровск: ДГУ, 1995. 300 с.

⁸ Налчаджян А. А. Этнопсихология. СПб.: Питер, 2004. 380 с.

⁹ Платонов Ю. П. Этническая психология. СПб.: Речь, 2001. 338 с.

¹⁰ Белова О. В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян : автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.03 – Славянские языки. М., 2006. 48 с.

¹¹ Баранніков О. П. Українські цигани // Національні меншини Радянської України. К., 1931. Кн. 2. 60 с.

¹² Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: «Вертикаль», 2007. 638 с.

¹³ Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К.: Критика, 2002. 415 с.

¹⁴ Зіневич Н. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 – Історіографія джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. К., 2005. 18 с.

¹⁵ Наулко В. Роми в Україні (до міжнародного дня ромів) // Університет. 2008. № 2. С. 5–10.

¹⁶ Курочкін О. Карнавальні «цигани»: етнічний стереотип і обрядова маска // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 15. К., 2008. С. 255–269.

¹⁷ Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка. К.: Либідь, 2006. С. 197–199.

¹⁸ Тхоржевська Т. До питання про опозицію «свій» – «чужий»: «циган», «мадяр», «єврей», «молдаван» в уявленнях українців степового Побужжя // Традиційна культура діаспори. Збірка наукових праць. Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». Одеса: Вид-во КП ОМД, 2012. С. 421–429.

¹⁹ Сторожко Т. Цигани Охтирщини: локальна специфіка родинної звичаєвості // Локальна та регіональна специфіка традиційної культури. Збірка наукових праць / Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». Одеса: Вид-во КП ОМД, 2013. С. 485–495.

²⁰ Мруз Л., Томіцік Р. Як цигани світ здобували... Декілька зауважень, декілька запитань, декілька рефлексій / Перекл. з польської Романа Чмелика // Народознавчі зошити. 2012. № 5. С. 874.

²¹ Указ Президента України № 201/2013 «Про стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/15628.html> (дата звернення: 25.04.14).

²² Мруз Л., Томіцік Р. Як цигани світ здобували... Декілька зауважень, декілька запитань, декілька рефлексій. С. 874.

²³ Горбачук В. Т. Політичні еківоки // Еженедельник 2000. URL: <http://2000.net.ua/2000/svobodaslova/narodnaja-tribuna/30917> (дата звернення: 25.04.14).

²⁴ Боряк О. О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. С. 252.

²⁵ Зіневич Н. Родильна обрядовість циган України // Буковинський історико-етнографічний вісник. Чернівці: Золоті литаври, 2001. Вип. 3. С. 30–32.

²⁶ Гура А. В. Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика. М.: Индрик, 2012. С. 633. («Традиционная духовная культура славян. Современные исследования»).

²⁷ Записала С. Маховська 24 липня 2013 р. в с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. (Україна) від Чехун (дівоче – Колода) Надії Яківни, 1915 р. н.

²⁸ Записала Н. Гаврилюк у 1987 р. у с. Домантове Золотоніського р-ну Полтавської обл. (Україна) від Усько Тетяни Іванівни, 1908 р. н.

²⁹ Записала Н. Гаврилюк у 1989 р. у с. Йосипівка Козятинського р-ну Вінницької обл. (Україна).

³⁰ Станкевич А. Назви вясельных чыноў у беларускіх і українскіх гаворках: рэгіянальныя і лакальныя адметнасці // Локальна та регіональна специфіка традиційної культури. Збірка наукових праць / Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». Одеса: Вид-во КП ОМД, 2013. С. 476.

³¹ Гура А. В. Брак и свадьба в славянской народной культуре ... С. 276.

³² Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ). Ф. 14-5. Од. зб. 692; Маховська С. Л. Весільні обряди – опитування респондентів, с. Сніжків, Валківський р-н, Харківська обл. (Україна). 2011 р. Комп'ютерний набір. Арк. 3–4.

³³ Курочкін О. Весільне рядження – «Циганщина» // Берегиня. 2009. № 1. С. 6.

³⁴ АНФРФ ІМФЕ. Ф. 14-5. Од. зб. 705; Маховська С. Л. Весільні обряди – опитування респондентів, с. Калмиківка, Міловський р-н, Луганська обл. (Україна). 2010 р. Комп'ютерний набір. Арк. 1.

³⁵ Гура А. В. Брак и свадьба в славянской народной культуре... С. 452.

³⁶ Там само. С. 205.

³⁷ Там само. С. 313

³⁸ О значении некоторых русских свадебных обрядов Е. Кагарова // Известия Академии наук. [Б. м.], 1917. С. 651–652.

³⁹ Гура А. В. Брак и свадьба в славянской народной культуре... С. 513

⁴⁰ Там само. С. 743.